

Універсальні та національні аспекти творчості караїмського художника Анатолія Асаби

КАТЕРИНА АКАВ

Унікальна художня спадщина караїмського художника Анатолія Асаби, представника нонконформістів Одеси 1970-х, малодосліджена і не вписана ані в мистецтвознавчий контекст, ані в караїмські студії. До теперішнього часу немає навіть повної каталогізації його живописних та графічних робіт. Разом з тим творчість митця цікава з різних точок зору, зокрема філософії та психології мистецтва. Окрема інформація про життя і творчість художника зустрічається в статтях Н. Ушакової [13], Є. Лукашова [9], У. Кільтер [4, 5], В. Левицької [8]. Його ім'я в матеріалах колективних тематичних виставок можна побачити в публікаціях В. Драгуна [9], Н. Баталова [9], Н. Черних [9]. Однак зібрати воедино спадщину художника не просто [3]. Окремі картини Асаби знаходяться в Одеському музеї сучасного мистецтва (один твір), в приватних колекціях: М. Кнобеля (чотири) та Є. Лукашова (68, продано приватному колекціонеру 2013 р.), п'ять робіт були подаровані Є. Лукашовим Караїмському музею ім. С. Кушуль (Євпаторія). Великі живописні полотна художника були продані на аукціоні 2004 р. та осіли, ймовірно, у приватній галереї Берліна. Чимало творів Асаби розпорошено по приватним зібранням (Є. Голубовський та ін.).

Творчість цього художника можна порівняти з айсбергом, вершина якого — яскраві цікаві картини, а підводна, прихована частина — це

драматична доля автора й трагічний фінал його життя. Роботи Асаби вражають психологізмом і уводять глядача у дивовижний світ обдарованого, багатого на творчу фантазію рисувальника, який і в житті, і в творчості вважав себе нерозривно пов'язаним з караїмським народом.

У цьому матеріалі ми намагаємось проаналізувати творчість Асаби в контексті особливостей нонконформістського руху Одеси 1960–1980-х; дослідити в ній прояв етнічного характеру; здійснити жанрово-сюжетну класифікацію його робіт; осмислити образно-стилістичний склад його творчої спадщини.

Анатолій Якович Асаба (1943–1986) є одним з культових представників одеського нонконформізму. Його творчість за останнє десятиліття отримала гідну оцінку серед поціновувачів цього напрямку. Нонконформізм був винятковим художнім явищем у Радянському Союзі — рухом протесту, викликаним до життя самою тоталітарною системою. Радянська ідеологія вимагала від митців бути частиною «цілого» і не дозволяла «вільнодумства» [8, с. 159]. Конформізм ігнорувався у вільному художньому просторі. Нонконформісти відмовилися від фальшивої парадності, клішованих штампів, шаблонного спрощення тем та стилістики. Вони протистояли мистецькому офіціозу та ідеологізованому суспільству виключно в художній сфері

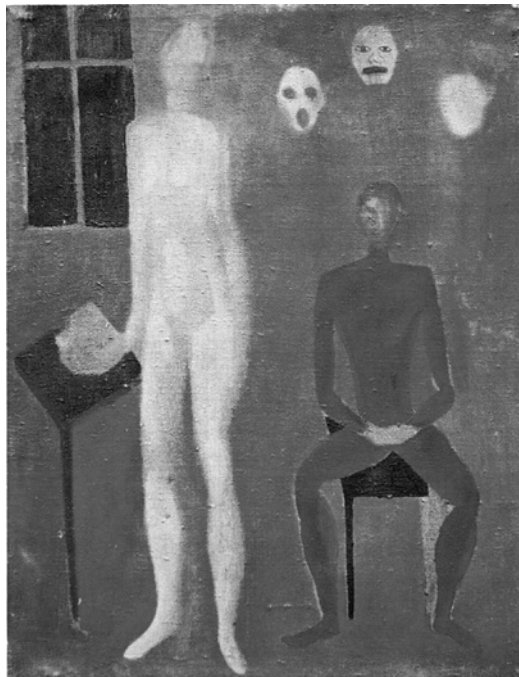


Рис. 1

і тільки художніми засобами. Нонконформізм використовував досягнення кубізму, примітивізму, традиції візантійсько-давньоруського мистецтва [12]. Все більш популярними ставали форми постмодерністського мистецтва: хепенінги та перформанси, де художник представляв не тільки роботу, але й самого себе як носія ідеї. В Одесі організовували неофіційні виставки-зустрічі, так звані квартирні виставки.

У роки застою колекції художників-нонконформістів можна було побачити у зібраннях Н. Беякова, Ф. Кохріхта, К. Великанова, Є. Голубовського, Б. Шелкова, В. Сальникова [6]. Радянський андеграунд 1970-х був маргінальним явищем, винесеним на узбіччя соцреалістичного життя. Засновниками групи молодих художників-нонконформістів стали: Віктор Маринюк, Олександр Ануфрієв, Володимир Стрельников, Валерій Басанець. З часом до їх групи увійшли натхненники В. Хрущ, С. Сичов, Л. Ястреб, Ю. Єгоров, навколо яких сформувалося і молоде крило нон-



Рис. 2

конформістів: О. Волошинов, В. Цюпко, Є. Рахманін, М. Степанов, Р. Макоев, М. Ковальський, О. Дмитрієв, Є. Годенко, В. Наумець, І. Божко, А. Антонюк, А. Шопін, М. Черешня, В. Парфененко, М. Новиков. Серед них був і Анатолій Асаба [2, с. 16], творчість якого сприймалася як «герметична замкненість автора стриманих, психологічно тонких полотен» [6]. Насправді, творчість А. Я. Асаби — це літопис складного драматичного життя людини, що метається між полюсами життя та смерті.

Талант художника передався Анатолію від батька, караїма Якова Асаби — талановитого самодіяльного митця, який в силу різних обставин не зміг реалізувати свій талант. Цілеспрямований юнак переїжджає з Феодосії до Одеси, де отримує академічну художню освіту в училищі ім. М. Б. Грекова. Як зазначає К. Ушакова, А. Асаба був талановитим митцем, і це у нього «в природі». Вчителі пророкували юнаку велике майбутнє художника-графіка [13, с. 1], але ще під час



Рис. 3



Рис. 4

навчання неприховане ігнорування державної ідеології створювало йому постійні проблеми.

Розглядати його гострий, протестний характер, що проявився у житті та творчості, можна з подачі М. Е. Хафуза, який підкреслював особливості караїмської поведінки: «Властиво караїму кепкувати, жартувати, посміятися над кимось із знайомих... Все це робилося жартома, без злості» [14, с. 95]. Але у Асаби ця риса гіпертрофувалася, перетворившись на уїдливу іронію, а часто і нетерпимість. Подібна епатажність викликала у оточуючих роздратування — про нього згадували з погано прихованою антипатією.

Натура Асаби не дозволяла демонструвати оточуючим свої слабкості та душевні переживання, що також було частиною етнічного характеру [14, с. 93]. Він був представником маленького народу, який ніколи не мав своєї державності, і заради самозбереження був змушений дотримуватися подвійних поведінкових стандартів: зовнішньої покори і внутрішньо-

го протесту. Ця ситуація змушувала абстрагуватися і бути «публічно самотнім». На картині «Композиція з масками» художник зобразив людей без обличчя, але з набором масок, які вони змушені одягати в тому чи іншому випадку (рис. 1). Вдивляючись в картини художника, ми помічаємо, що багато його героїв не мають обличчя або повернені до глядача спиною. На більшості композицій відсутні тіні від людських фігур, нібито усі живуть в безтілесному світі, втративши індивідуальність. Це алегорія людини в радянському суспільстві, де особистість була знівельована.

За років навчання А. Асаба впевнено використовував свій дар і заробляв гроші, малюючи портрети на Приморському бульварі та в міському саду Одеси. Приваблива зовнішність, пронизливі гарні очі і загадкова небагатослівність привертала увагу протилежної статі, драматичні відносини з якою відбилися у творчості та фатальній долі художника.



Рис. 5



Рис. 6

Рокова зустріч з красунею-єврейкою Русла-ною, яка була музою багатьох одеських художників, назавжди змінила долю Асаби [13, с. 1]. Його глибоке почуття до цієї жінки заповнило увесь життєвий простір художника, давши потужний імпульс творчому натхненню. Портрет за портретом малював він кохану. Однак незабаром був знехтуваний батьками нареченої, а його численні портрети Руслани, аби стерти будь-яке нагадування про Асабу, були знищені її родичами. Еміграція родини Руслани в Аргентину остаточно розірвала їхні відносини, а біль і гіркота жорстокого розриву і приниження стали першим ударом долі для Асаби. Його психіка не витримала; і він здійснив спробу суїциду, яка закінчилася лікуванням у психіатричній клініці [13, с. 1].

Особистість і творчу долю Анатолія Яковича слід розглядати як складний комплекс з'єднання етнічних рис та індивідуальних особливостей, де перетнулися творча харизма і психічна нестійкість. Маніакально-депресивний психоз, який дістався йому у спадок від батька, супроводжувався важкими розладами, які приводили до суїцидних спроб і надалі. Про цей стан свідчать сюрреалістичні картини Асаби. Одна з них, повна трагічності, з умовною назвою «Вирване серце» (рис. 2), ілюструє його тяжку втрату: художник кохає всім серцем, яке вирвав, щоб віддати жінці, а вона у відповідь холодно і байдуже приймає цю жертву, ніби не помічаючи його жертви.

Пережити проблеми особистого життя допомогла напружена інтелектуальна та творча робота. Після закінчення училища Асаба влаштується на роботу в редакцію одеського видавництва «Маяк» художником-оформлювачем, а потім переїздить до Києва. Його ілюстрації до літературних творів дуже точні і ємні при досить скупій палітрі. У всіх редакціях, де він працює, з успіхом проходять виставки його робіт.

Зароблені гроші дають митцю можливість зайнятися новою справою — пошуком матеріалів з історії та культури караїмів, які за час радянської влади були розсіяні й знищені як етнос. Ретельно збирає А. Асаба матеріал і друкує в газетах та

журналах статті про долю і традиції свого народу [13, с. 2]. Результати досліджень були викладені в книзі, присвяченій караїмській історії, ілюстрованій прекрасними графічними роботами. На жаль, ця праця не була надрукована, що викликало у автора гіркі думки: «Я проживаю своє життя як смерть свого народу». На сьогодні матеріали цієї книги вважаються загубленими, але збереглася єдина ілюстрація — «Портрет караїма» (рис. 3). Робота являє збірний образ літнього караїма. На голові типова шапка — фес, з-під якої виглядає пасмо темного волосся. Вираз вольового обличчя суворо зосереджений і напружений, про що свідчать складки біля рота, щільно стиснуті губи і підкреслено запалі щоки.

Портрети Асаба писав протягом всього свого життя. Для нас особливий інтерес представляють три графічних автопортрети, створені у різні періоди.

На автопортретах три віки художника. На першому зображено молоде натхненне обличчя, сповнене спокоєм та гармонією. Другий автопортрет (рис. 4) цікавий тим, що відноситься до періоду збору матеріалів для книги про караїмів. Асаба зобразив себе сидячим у задумливій позі зі злегка окресленими рисами обличчя. Цю особливість зустрічаємо в багатьох роботах Асаби, що є родзинкою його художнього почерку. Таким засобом художник зміщує акцент уваги глядача зі своєї персони на символічні зображення в кутах картини. Це спогади про подорож до Євпаторії (духовний центр кримських караїмів), про що свідчить напис «Asaba — Оdesa — Євпаторія». Трохи вище вгадуються ворота євпаторійського комплексу караїмських кенаса (храмів), поряд з якими намальований затишний караїмський будиночок. Третій автопортрет зафіксував останній період життя художника: зупинений погляд слъозавих очей, опухле обличчя питущої людини, що втратила смак до життя; але при цьому м'якість підборіддя і губ, повна відсутність жорсткості; швидше беззахисність, безпорадність і благання про допомогу. У палітрі автопортретів переважають синій

і чорний кольори, які передають невпевненість, відсутність щастя в особистому житті, схильність до депресії, почуття самотності і відчуття вигнання в суспільстві [11].

Марні клопоти з приводу видання книги про караїмів стали причиною нової депресії. Анатолій повертається до Одеси. Веде життя вільного художника. У цей період він здійснює свою давню мрію — починає працювати пастеллю та олійними фарбами. У душі Асаби нарешті настає спокій. Починається новий етап після зустрічі з жінкою, яка 1981 р. стає його дружиною. З ніжністю і любов'ю малює Асаба образ вагітної дружини на фоні нічного морського пейзажу. Малюнок складається тільки з контурів, намальованих тушшю, що створює ажурність та тендітність композиції (рис. 5). Віра в «зоряне» майбутнє чоловіка незабаром змінюється драмою і одноосібним рішенням дружини про переривання вагітності, нібито через погану спадковість чоловіка. Позбавлення дружини від дитини, на яку він покладав стільки надій, для Анатолія Яковича стало трагедією і усвідомленням своєї неспроможності як особистості. Він зрозумів, що йому не судилося мати повноцінну сім'ю і щастя виховувати дітей. З цього моменту на зображення дітей в його картинах було накладено табу. Це стало поштовхом до нового зриву, жорстокого запою і другої спроби самогубства. Знову ізоляція в психіатричній клініці. Картини, які писав Асаба під час лікування, побували на виставці в Санкт-Петербурзі (Ленінграді); але незабаром їхній слід загубився. Образи, які були викликані тимчасовими розладами психіки, уводять нас в позамежні, не доступні звичайному досвіду, але необхідні для творчості глибини [8, с. 159]. Прикладом хворої уяви художника може служити сюрреалістична картина «Андроген» (напівчоловік-напівжінка) (мал. 6). Зважаючи на цю роботу, можна припустити, що художник намальовав у гротескному баченні народження Єви з ребра Адама або передав особисті відчуття: проникаючи в серце чоловіка і викликаючи кохання, жінка зрадливо займає місце в його душі і розриває його з середини.

Після виходу з клініки Асаба додому не повернувся. Він жебракував, поринувши у світ так званого «дна» Одеси. Теми його робіт цього періоду — нічне життя міста, п'яниці, знедолені. Картина з умовною назвою «Бійка» зображує сцену, що художник підглянув у власному оточенні (рис. 7). На малюнку чотири чоловічі постаті. Зліва — літній горбун, що стоїть біля столика, тримаючи у руці кружку з пивом. Він абстрагований від подій, що відбуваються за його спиною, тому що звук до цього. Моряк тримає у руці пляшку, якою тільки-но наніс удар своєму співпляшнику. Поза постраждалого, що вхопився рукою за голову, передає біль. Четверта постать — людина, яка вже не тримається на ногах і майже падає. Ця картина відображає асоціальні явища, що були властиві радянському суспільству 1970–1980-х. Реалістичність цих творів нагадує роботи російських передвижників.

І тут знову звучить «формула крові» свого народу: в натурі Асаби з'єдналися оптимізм з фаталізмом, «горюча суміш», відображена у відомій караїмській приказці «Кисмет Болса!» (Як долі буде завгодно!). Про себе Асаба говорив так: «Я останній караїмський художник ХХ століття», ймовірно, вважаючи марними свої спроби відкрити світу надбання власного «маленького гордого народу» (Ю. Суров).

Останні роки життя Асаба зловживав алкоголем. 1986 року, не виходячи із запою, в критичному стані загострення хвороби він здійснив самогубство.

За деякими оцінками, творча спадщина художника налічує більше 200 картин. Вивчаючи роботи Асаби, ми стикаємося з дисонансом, закладеним у творчому феномені художника: з одного боку — виучка і грамотність малюнка, те, що називається «рукою рисувальника», і чому неможливо навчитися, якщо людина не була спочатку обдарованою подібним талантом [5, с. 43], знання всіх тонкощів художньої науки; з іншого — особлива життєва позиція і зовнішня замкнутість. Душа художника розкривається тільки в картинах, кожна з яких має підтекст,

філософську основу, ірраціональну природу художнього мислення [8, с. 159], що змушує глядача замислюватися і співпереживати.

Творчість Асаби вражає розмаїтістю жанрів: портрети і автопортрети, побутова тема, ню, алегорія, натюрморт, пейзаж, ілюстрація. Картини митця цінні індивідуальністю, неповторністю манери живопису та графіки, глибокою емоційною образністю, різноманітною палітрою яскравих і насичених кольорів.

Побутовий жанр представлений у творчості Асаби груповими портретами, сценами в громадському транспорті, на пляжі та ін. Чимало картин художник присвячує жінкам. Це романтичні, еротичні та іронічні образи. Він шукає можливість висловити прекрасне і хибне в пластичності жіночого тіла... [1]. У стосунках з жінками А. Асаба завжди був щирим, хоча ні перше, ні друге кохання не принесли йому щастя, а навпаки — скоротили життєвий шлях. Серед його робіт особливий інтерес викликають жіночі оголені тіла в стилі ню («Жінка-скрипка», «Дві грації на пляжі»). Його жіночі постаті стрункі, повнотілі, сексуально привабливі — художник ними милується, але ніколи не ідеалізує їх. Ці образи бентежать і хвилюють майстра. У своєму білому вірші Асаба закликає: «Не треба вбивати красиве...» («Адам і Єва», рис. 8), що перегукується з караїмським прислів'ям «Гузелькормэккозгейарик» (Бачити красиве — світло для очей). Одна з особливостей його сюжетів — парні образи чоловіка і жінки. В сюжетах художник підкреслює байдужість жінки до чоловіка, що стало драмою усього життя Асаби («На пляжі. Дар мушлі», «Коханці»). Оголені тіла в його картинах майже усі помаранчевого або червоно-помаранчевого кольорів, що свідчить про розвинуту інтуїцію та пристрасну мрійливість художника.

У спадщині митця небагато натюрмортів, але вони вкрай виразні. В арсеналі авторської техніки — олійний живопис, акварель і фломастери. Прописуючи деталі, автор акцентує увагу на важливому для нього предметі. «Натюрморт з книгою» (рис. 9), виконаний аквареллю, має зовніш-

ньо позитивний заряд завдяки колористичній мажорності. Композиція складається з накритого білою скатертиною столу і традиційною для натюрмортів вазою, яка наповнена фруктами. У предметному наборі є свій дисонанс — цибулина, як нота сліз. Велика товста книга без назви цілком може символізувати невидану роботу про караїмів або збірку білих віршів художника. Над усім домінують дві пляшки з міцними напоями, підкреслюючи згубну пристрасть А. Асаби, що викликає у глядача щемливе почуття гіркоти і розуміння безпорадного відчаю художника.

Натюрморт «Стілець» нагадує картини Ван Гога. У центрі старий стілець зі строкатою оббивкою епохи рококо, на спинку якого недбало накинуто яскраво-зелений плащ з майстерно виконаними жовтими відблисками, що імітують клейончасту тканину. На сидінні лежить синій капелюх, з-під якого визирає біла рукавичка, пара до якої впала на підлогу. Яскраво-салатова стіна з дзеркалом у кутку гармонійно поєднується з предметами на стільці. Кольори картини символізують життя, весну, самоствердження, естетство і страх стороннього впливу [11].

Серед пейзажів художника переважають два види: міський — з похмурими безликими будівлями соціалістичної епохи, і сільські мотиви — з порожнім човном і самотньою фігурою людини. Кольорове рішення і настрої пейзажів наповнені меланхолією, невпевненістю, замкнутою відстороненістю і душевною хворобливістю [11].

Крім традиційних жанрів, Асаба тяжів до аглютинації несумісних сюрреалістичних образів (портрет — ню; портрет — ню — алегорія; пейзаж — ню; пейзаж — ню — портрет — натюрморт та ін.). Його психоделічні картини реалізо-

увалися через художню мову численних течій ХХ ст. (сюрреалізм, символізм, кубізм, гіперреалізм, екзистенціалізм, міфологізм).

У картинах останнього періоду Асаба зображує себе в фантастичних ситуаціях: ніби він розчиняється у воді, то дружина прасує його як білизну, то він висить на тремпелі як пальто, то його голова у вигляді вази стоїть на жіночому туалетному столику і т. ін. [13, с. 2]

Як зазначає мистецтвознавець К. Ушакова, після всіх життєвих колізій в картинах А. Асаби з'являється нова домінанта — тема смерті; і звучить вона досить виразно. Ці роботи містичним чином зникають: комусь даруються, комусь продаються, а хтось їх просто забирає. З останніх робіт картина «Череп» викликала ажіотаж. Саме про неї одеські художники та поціновувачі говорили як про високохудожній твір [13, с. 2].

Картини Асаби є справжнім скарбом мистецтва «незгодних» не лише завдяки манері малюнка, а й глибокій емоційній образності. Сюжетні рішення картин художника — це закодована інформація про внутрішній стан його душі. Образи, які створив Анатолій Асаба, давно привертають увагу шанувальників одеського нонконформізму, через те що в них втілена свідомо відмова від принципів соцреалізму, непокірність цензурі, індивідуальна мова творчості, яка розкриває внутрішній світ глибоко особистих, іманентних переживань автора. Мистецтво А. Асаби є надбанням караїмського народу і вагомим внеском до загальнолюдської мистецької спадщини. Безперечно, дослідження творчості караїмського художника А. Асаби тільки розпочато і потребує більш комплексного та розгорнутого аналізу.

1. Гудыма М. Великолепное безумие. Всемирный клуб одесситов открыл выставку Асабы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://timer.od.ua/?p=98822>.
2. Изобразительное искусство Одессы на рубеже веков: Коллекция Музея современного искусства Одессы / Ред.-сост. С. Б. Кантор. — Одесса, 2011.
3. Анатолий Асаба: Каталог картин. — Одесса, 2011.
4. Кильтер У. Миф об Одессе и реальности нонконформизма

- [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://slav-nonart.com/articles.php?page=3>.
5. *Кильтер У.* Человечное, слишком человечное: Каталог выставки картин Антолия Асабы и Николая Новикова. — Одесса, 2007.
 6. *Князев С.* «Нонконформисты» Одессы, жизнь и судьба [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://slav-nonart.com/articles.php?page=8>.
 7. *Котова О. А.* Произведения художников-нонконформистов в музейных собраниях Одессы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication3/stat50.htm>.
 8. *Левецкая В. А.* Анатолий Асаба — последний художник караим одесского нонконформизма 70-х // Культура народов Причерноморья: Науч. ж-л. — 2012. — № 237. — С. 157–160.
 9. Печатные материалы из личного архива Е. О. Лукашова (Одесса): Пресс-релиз выставки живописи и графики одесских художников — Николая Новикова и Анатолия Асабы. — Одесса, 2007.
 10. Психология цвета. Символика цвета. Цвет и характер. Цвет и работоспособность [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://psyfactor.org/color.htm>.
 11. *Савченко В. В.* Одесский нонконформизм в изобразительном искусстве 1960–1980-х гг.: к анализу явления [Електронний ресурс]. — Режим доступу: liberte.onu.edu.ua/upload/file/file_3/savchenko_hudozhniki_korr.doc.
 12. *Ушакова К. В.* Последний художник из караимов: Анатолий Асаба // Галерея «Сальве». — Одесса, 2007.
 13. *Хафуз М. Э.* Караимы: Историко-этнографические очерки: Материалы к серии «Народы и культуры». — М., 1993. — Кн. 4. — Вып. XIV.

Анотація. Стаття К. Акав «Універсальні та національні аспекти творчості караїмського художника Анатолія Асаби» досліджує національну ідентичність, а також висвітлює основні біографічні аспекти життя митця та їх взаємозв'язок з творчою діяльністю. Мистецтво А. Асаби структуроване за жанрово-сюжетною класифікацією та філософсько-психологічними напрямками.

Ключові слова: А. Я. Асаба, одеський нонконформізм, караїмський етнічний характер, портрет, автопортрет, ню, натюрморт, пейзаж, алегорія, ілюстрація, сюрреалізм.

Аннотация. Статья Е. Акав «Уникальные и национальные аспекты творчества караимского художника Анатолия Асабы» исследует национальную идентичность, а также освещает основные биографические аспекты жизни художника и их взаимосвязь с творческой деятельностью. Искусство А. Асабы структурировано по жанрово-сюжетной классификации и философско-психологическим направлениям.

Ключевые слова: А. Я. Асаба, одесский нонконформизм, караимский этнический характер, портрет, автопортрет, ню, натюрморт, пейзаж, аллегория, иллюстрация, сюрреализм.

Summary. E. Akav «Unique and national aspects of creativity karaitartist Anatoly Asaba» explores national identity, as well as covers the main aspects of the artist's biography and their relationship with the creative work. Art A. Asaba structured by genre scene classification and philosophical and psychological areas.

Keywords: A. J. Asaba, Odessa Nonconformism, Karaite ethnic character, portrait, self-portrait, nude, still life, landscape, allegory, illustration, Surrealism.